

LOZAN KONFERANSI'NDA ERMENİ MESELESİ: İTİLAFLAR DEVLETLERİNİN DİPLOMATİK MANEVRALARI VE TÜRKİYE'NİN KARŞI SİYASETİ

MUSTAFA SITKI BİLGİN*

GİRİŞ

Genelde azınlıklar ve özelde Ermeni meselesi, son iki yüzyıllık dönemde, Osmanlı Devleti'ni en çok uğraştıran iç ve dış sorunlardan biri olarak tarihte yerini almıştı. Zira, bu meseleyi bahane ederek Osmanlı Devleti'nin iç ve dışişlerine müdahale eden Avrupa devletleri azınlık halklarını kışkırtmak suretiyle son Türk imparatorluğunun dağılmasına sebep olmuşlardı. Yine aynı konu Türk Heyetinin Lozan Konferansı görüşmelerinde karşılaştığı en çetrefilli konulardan biri olmuştu. Bu çerçevede Misak-ı Milli sınırları içerisinde Ermenilere bir yurt sağlanması konusu İngiliz Dışişleri Bakanı'nın tabiriyle Konferansın toplanmasının başlıca amaçlarından birini teşkil etmekteydi. Diğer İtilaf Devletleri'nin de temel amaçlarından biri yeni kurulmakta olan Türk devletinin doğusunda mümkünse Ermeniler için bir yurt kurmak ya da Ermeniler için özerk bir siyasi yapı elde etmeyi sağlamaktı. Zira, İtilaf Devletleri I. Dünya Savaşı esnasında kendileriyle ittifak eden Ermenilere Doğu Anadolu'da yurt kurmayı '*National home for the Armenians*' bir şükran vazifesi olarak addetmişler ve Lozan Konferansı'na Ermeni meselesini Sevr antlaşması hükümleri çerçevesinde çözmek gayesiyle gelmişlerdi.

Hakikatte İtilaf Devletleri, özellikle de İngiltere henüz I. Cihan Harbi'nin başında iken savaş sonrası Orta Doğu'nun yeni düzeni için projelerini hazırlamışlardı. Bu yeni proje 'Doğu Meselesi'nin halli demek olan Osmanlı Devleti'nin parçalanmasıyla uygulamaya konacak ve bölgenin '*divide and rule*', böl ve yönet, prensipleri çerçevesinde şekillendirilmesiyle devam edecekti. İtilaf Devletleri, Yahudiler ve Ermeniler gibi Orta Doğu'nun küçük topluluklarını savaş döneminde işbirliği yapmış olmalarının bir mükafatı olarak bu yeni projeden öncelikli olarak faydalandırmayı planlanmışlardı. Bu projenin bir ayağı Filistin'de Yahudiler için uygulandıysa da Anadolu'da

* Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Öğretim Üyesi.

Ermeniler için planlanan diğer ayağı Türk Milleti'nin azim ve cesareti ve Türk Hükümeti'nin kararlı ve basiretli siyaseti sayesinde bozguna uğratılmış ve tarihin karanlıklarına gömülmüştür¹.

Konunun özellikle diplomasi yönünü derinliğine incelemeyi hedefleyen çalışmamız iki bölüm halinde tertip edilmiştir. Birinci bölümde Osmanlı döneminde Ermenilerin sahip olduğu hukuki statü incelenirken ikinci bölümde ise Lozan Barış Konferansında Ermeni meselesinin çözümü konusunda Müttefik Devletlerle Türkiye arasında cereyan eden görüşmeler ve tarafların takip ettikleri politikalar ele alınacaktır. Bundan başka Lozan Konferansı ile Türkiye'de ikamet eden azınlıklara ve Ermenilere tanınan yeni hukuki statü inceleme konusu olacaktır. Şu ana kadar bu konuyu diplomatik açıdan yabancı arşivlere dayalı olarak inceleyen bir araştırma yapılamamıştır. Dolayısıyla araştırmamız bu noktada mühim bir boşluğu dolduracaktır. İncelememizde yabancı arşiv malzemesinin yanı sıra yerli ve yabancı ikinci el kaynaklara da müracaat edilmiştir.

I. Tarihsel Altyapı: Osmanlı Hakimiyeti Altında Ermeniler ve Hukuki Durumları

Genelde tarihte hüküm sürmüş Türk ve İslam Devletlerini özelde de Osmanlı Devleti'ni diğer dünya devlet ve imparatorluklarından ayıran en önemli özellik, yönetimleri altındaki diğer milletlere sağlamış oldukları engin dini ve kültürel hak ve hürriyetlerdir. Uzun müddet Türk hakimiyeti altında yaşayan topluluklardan biri de Ermeniler olmuştur. Tarihin uzun dönemleri içinde önce Makedonyalıların sonra da Roma ve Pers İmparatorluklarının ve sonra da Bizans'ın yoğun baskı ve eziyetlerine maruz kalan Ermeni toplulukları ancak Selçukluların Asya kıtasında hakimiyet kurdukları dönemde huzur ve emniyete kavuşmuşlardı.

1071 yılında Sultan Alp Arslan'ın Bizanslılar'ı Malazgirt'te kesin bir yenilgiye uğratarak Anadolu kapılarını Türklere açmasıyla Ermeni toplulukları

¹ Geniş bilgi için bkz., Mustafa Sıtkı Bilgin, 'Anglo-Turkish Relations in the Middle East: British Perceptions, 1945-53' (Basılmamış Doktora Tezi, The University of Birmingham, 2001); A.L. Macfie, *The Eastern Question, 1774-1923* (London: Longman, 1989); Mustafa Sıtkı Bilgin, 'Atatürk Döneminde Türkiye'nin Orta Doğu Politikası (1923-1938)' içinde *Irak Dosyası* (der.) A. Ahmetbeyoğlu ve diğerleri, C.II, (İstanbul, 2003), ss.3-8.

Selçuklu hakimiyeti altına girdiler². Selçuklular Bizans'ın ortadan kaldırmaya çalıştığı Ermeni Kilisesine geniş haklar sağlamışlardı. Bu konuda zamanın Ermeni tarihçisi Urfalı Mateos Vekayiname adlı eserinde şunları belirtmişti: '*Aynı yılda evrenin sahibi Sultan Melikşah Rumların ülkelerine doğru ilerledi. Kalbi Hıristiyanlara karşı şefkat ve iyimserlikle doluydu. Fethettiği ülkelerin ahalisine bir baba sevgisiyle muamele etti...Ermeni halkına refah ve mutluluk getirdi.*'³

Osmanlı Devleti 1299 yılında kurulduktan sonra Osman Bey Ermenilere kendi bölgesinde yerleşme izni vermiş ve Ermeniler bölgede ilk kiliselerini bu dönemde Kütahya'da inşa etmişlerdi. 1324 yılında Osman Bey'in başkenti Bursa'ya taşınmasıyla Ermeniler de bu şehre gelmişlerdi. Ermeni topluluğu bu tarihlerden sonra İstanbul'un fethine kadar geçen süre içinde büyük oranda Osmanlı hakimiyetine girmişti. İstanbul'un fethinde Türkleri kendilerine yakın gören Ermenilerin yardım etmelerinin de etkisiyle Osmanlı-Ermeni ilişkileri fetihten sonra daha da yakınlaşmıştı. Bu tarihten sonra Osmanlı yönetimi Ermenileri 'Millet-i Sadıka' (güvenilir millet) olarak görmüştü ve bu bakış açısı 19. yüzyılın ortalarına kadar devam edecekti. Fetihden sonra Sultan Fatih bir ferman ile 1461 yılında İstanbul'da bir Ermeni Patrikhanesi kurmuş ve Ermeni Cemaatinin dini lideri Hovakim'i Bursa'dan İstanbul'a getirterek patrikhanenin başına geçirmiştir. Dolayısıyla İstanbul Ermenileri patrikhanelerinin kurulmasını Sultan Muhammed Fatih'e borçludurlar⁴.

Fatih Sultan Mehmet devrinde Osmanlı hakimiyeti altındaki çeşitli topluluklar etnik kökenlerine bakılmaksızın sahip oldukları dini özelliklere göre gruplandırılmış ve 'Millet Sistemi' denilen bir yapı oluşturulmuştu. Ermeniler de bu sistem içinde kendilerine geniş dini ve kültürel haklar tanıtarak 'Gregoryan Millet' olarak tanınmıştı. Her milletin başında cemaatlerin seçtiği ve Osmanlı otoritesinin bir beratla onayladığı 'Millet-başı' bulunmuştur. Osmanlı hukuku Millet-başına dokunulmazlık derecesinde haklar vermiş ve çok ağır bir suç işlenmedikçe bunlara dokunulmamıştır. Millet başına, başında bulunduğu topluluğun mallarını idare etme, dini işlerini yürütme, ve

² Foreign Office Handbook, Mayıs 1919, FO 373/5, s.15.

³ Mustafa Sıtkı Bilgin, 'Türk ve İngiliz Belgelerine göre Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı Sırasında Ermenilere Karşı Takip Ettiği Siyaset, (1914-1918)', *Ermeni Araştırmaları*, Sa.10, Yaz 2003, s.60.

⁴ Mustafa Sıtkı Bilgin, 'Attitudes of the Great Powers towards the Otoman Armenians up to the Outbreak of the First World War', *Review of Armenian Studies*, Vol.1, No.4, 2003, s.38.

cemaatinden vergi toplama gibi yetkiler verilmişti. Millet-başına ayrıca cemaatiyle ilgili evlenme, boşanma ve miras konularında ortaya çıkan meseleleri çözme yetkisi de tanınmıştı⁵.

Sözünü ettiğimiz cemaat liderleri, cemaatleriyle ilgili bütün işlerden dolayı devlete karşı sorumlu olup devletle kendi grupları arasında aracılık görevi görmüşlerdi. Bununla beraber, herhangi bir cemaat mensubunun bağlı olduğu dini liderle ilgili ya da daha alt seviyedeki ruhanilerle ilgili şikayetlerinin olması durumunda devlete başvurması mümkün olmaktaydı. Bundan başka her cemaat ihtiyacı olan din, eğitim, güvenlik, ve sağlık gibi ihtiyaçlarını gidermek için vakıf, hastane ve eğitim kurumları kurma ve idare etme hakkına serbestçe sahip olmuşlar ve dini liderler bu kurumların yönetiminde geniş yetkiler elde etmişlerdi⁶.

Ancak, Fransız ihtilalinden sonra yayılmaya başlayan milliyetçilik fikirleri Osmanlı İmparatorluğu gibi çok uluslu devletleri sarsmaya başlamıştı. Osmanlı Devleti'ndeki mevcut millet sistemi yapısı ortaya çıkan bu yeni probleme cevap verememekteydi. Bağımsızlık peşinde koşmaya başlayan bu farklı milletler ya yeni bir bütünlüye ve toparlayıcı bir üst kimlikte kaynaştırılacak ya da içinde buldukları imparatorlukları parçalayacaktı. Osmanlı Devleti, bu yeni ihtiyaca cevap vermekte çok gecikmedi. 1839 tarihinde ilan edilen Tanzimat Fermanı ile devletin Müslüman olan ve olmayan tüm halklarının can, mal, ırz emniyetini koruyacağı kabul edildi. Bu ferman ile ayrıca gayri Müslimlere sancak ve eyalet meclislerinde Müslümanlarla birlikte üye olma hakkı sağlandı.

1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı ile Osmanlı Devleti sınırları içerisindeki Gayri Müslimlerin (Zımmilerin) hak ve hukuku ıslah edilmekle kalmamış kendilerine sağlanan haklar daha da genişletilmişti. Buna göre bir mezhebe bağlı gayri-Müslimlerin sayılarına bakılmaksızın ibadetlerini yapmaları konusunda her türlü kolaylık sağlanacaktı. Kimse ibadetlerini yerine getirirken engellenmeyecek ya da ibadet yapmak için zorlanamayacaktı. Patrik ömür boyu görevde kalırken sadece kendisine bağlı olan cemaatin dini otoritesi olarak kalacak ancak dünyevi işlere ait vazifeleri karma üyeler-

⁵ Foreign Office Handbook, May 1919, FO 373/5, s.16; Salahi Ramazan Sonyel, *The Ottoman Armenians: Victims of Great Power Diplomacy* (London: Rüstem & Brother, 1987), ss. 10-11, 16-18.

⁶ İbrahim Kaya, 'Ermeni Sorununun Hukuksal Boyutları: Ulusal ve Uluslararası' içinde *Ermeni Sorunu El Kitabı* (der.) Ömer E Lüttem ve diğerleri, (Ankara, 2003), s.76.

den oluşan meclisler üyelerine devredilecekti. Müslüman olan ve olmayan uyruklar arasında vergi eşitliği sağlanacak ve gayri Müslimler de askere alınacaktı. Bundan başka zimmiler (Müslüman ülke sınırları içersinde yaşayan gayri-Müslimler) devlet memuriyetlerine ve askeri okullara girebileceklerdi. İlan edilen bu yeni ferman hükümleri çerçevesinde 1862 ile 1865 yılları arasında çıkarılan yeni nizannameler ile millet sistemi yeniden düzenlenmiştir⁷.

1860 yılında ilan edilen Ermeni Gregoryan Milleti nizannamesinden iki yıl sonra ermeni Milli Meclisi kurulmuş ve 1863'te Osmanlı Hükümeti bunu onaylamıştır. Buna göre Ermeni Cemaatini 140 kişiden oluşan bir genel meclis yönetecekti. Bu genel meclis İstanbul ve Kudüs Patrikleri ile 20 kişiden oluşacak laik meclis ile 14 kişilik ruhani meclis üyelerini seçecekti. Patrik meclis başkanlığı görevini yürütüp genel meclise karşı sorumlu olurken aynı zamanda hükümet ile cemaati arasındaki iletişim görevini devam ettirecekti. Dini meclis dini eğitim ve dini işlerden sorumlu iken laik meclis, eğitim, bütçe, adalet gibi dünyevi işlerden sorumlu olacaktı⁸.

Fakat, bu yeni düzenlemeler hukukun üstünlüğü noktasında Osmanlı toplumuna bazı yeni mühim değerler kazandırdıysa da dış güçlerin Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahale etmelerine büyük bir zemin hazırlamıştır. Zira, bu düzenlemelerden 15 sene sonra vaki olacak Osmanlı-Rus savaşının sebebi olarak Moskova sözde zulme uğrayan Hıristiyanları kurtarmayı bahane olarak göstermişti. Bu düzenlemeler, gayri Müslim topluluklar ve özellikle de Ermeniler için Osmanlı Devleti ile bütünleştirme sağlamaktan ziyade kışkırtıcı olmuş ve yabancı etkilerin tesiriyle de Ermeniler arasında bağımsızlık ve devlete isyan düşünceleri hızla artmaya başlamıştır⁹.

Osmanlı Devleti'nin birlik ve bütünlüğünü sağlama noktasında yukarıda bahsi geçen fermanların yetersiz kaldığını gören Osmanlı yönetimi 1876 yılında ilan edilen Kanun-i Esasi ile siyasi birlik noktasında açılan gediği kapamaya çalışmıştır. Bu da azınlıklara yeni tavizlerin verilmesi demektir. İslahat Fermanının sağladığı hak ve hürriyetlerin yeterli olmadığını düşünen ve I. Meşrutiyetin ilanında büyük rolleri olan Yeni Osmanlılar, Müslim ve gayri Müslim uyrukları hürriyet, vatanseverlik, hak ve adalet kavramları çerçeve-

⁷ Gül Akyılmaz, 'Osmanlı Devletinde Gayrimüslimlerin Hukuki Statüsü', Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi, C.2, (Ankara: ASAM Ermeni Araştırmaları Enst., 2033), ss.171-188; Kaya, 'Ermeni Sorununun Hukuksal Boyutları', s.77.

⁸ Foreign Office Handbook, Mayıs 1919, FO 373/5, s.16.

⁹ Bilgin, 'Attitudes of the Great Powers', ss.38-45.

sinde 'Osmanlı Milleti' çatısı altında birleştirmek istemişlerdi. 1876 Anayasasının 8. maddesinde yer alan 'Osmanlı tabiiyetinde bulunan herkes hangi din ve mezhepten olursa olsun istisnasız Osmanlı tabir olunur' metni tebadan vatandaşlığa geçişi ifade etmekteydi. Bir başka deyişle önce Osmanlı vatandaşlığı ön plana geçecek ve vatandaşların şu ya da bu dinden olmaları ikinci derecede önemli olacaktı. Yine aynı Anayasanın 17, 18 ve 19 uncu maddeleri kanun önünde eşitliğe büyük vurgu yapmaktaydı¹⁰.

Ancak, Osmanlı aydınlarının fark edemedikleri mühim bir husus getirilen bu yeniliklerin Osmanlı toplumuna uygulanabilip uygulanamayacağı ya da bunun zamanlamasının doğru olup olmadığı hususu idi. Bir başka deyişle toplum bu değişim ve gelişmelere hazır mı idi ya da eğer hazır ise ne kadar hazırdı. Birçok yerli ve yabancı dış politika uzmanının tasdik ettiği üzere dış siyasette büyük bir maharet sahibi olan Sultan II. Abdülhamit Kanun-i Esasi'nin ilanının Osmanlı için doğuracağı tehlikeler konusunda şunları ifade etmişti:¹¹

Kanun-i Esasi, nüfusunun yarısı aşiret halinde olan bir ülke için çok ileri bir modeldir. İkinci sebep, Osmanlı Devleti'nin ekonomik olarak iflas etmesi sebebiyle parlamento ana fonksiyonu olan bütçe ile ilgili görevini yerine getiremeyecektir. Üçüncü sebep ise Kanun-i Esasi getirdiği hükümler itibariyle etnik anlaşmazlıkların tohumlarını ekecek, etnik kavgalara sebep olacak belki de Osmanlı Devletinin yıkılışına sebep olacaktır.

Bu çerçevede Alman imparatoru Eylül 1906 tarihinde İngiltere'nin Berlin Büyükelçisi ile yaptığı görüşmede Abdülhamit yönetiminin azınlıklar için yapılacak reformlar konusunda sıkıştırılmaması gerektiğini şu şekilde beyan etmişti:¹²

Hiç şüphe yok ki Sultan ölürse Osmanlı Devleti'nin dağılması büyük oranda ihtimal dahilindedir. Büyük devletlerin Makedonya'daki reform pa-

¹⁰ Akyılmaz, 'Osmanlı Devletinde Gayrimüslimlerin', s.186.

¹¹ Foreign Office Handbook, Kasım 1918, FO 373/3/6, s. 50. İngiliz belgeleri ve Dışişleri yetkililerinin sarahatle belirttikleri gibi II. Abdülhamit gayet başarılı bir dış politika takip etmişti. Ayrıca bkz., Sir Harry Luke, *The Old Turkey & the New: From Byzantium to Ankara* (London: Geoffrey Bles, 1955), ss.126-145.

¹² Bkz., Sir F. Lascelles to Sir Edward Grey, 24 Eylül 1906, *British Documents On the Origins of the War, 1898-1914: The Testing of the Entente, 1904-1906*, C.3, G.P.Gooch and Harold Temperley (eds.), (Bundan böyle Gooch & Temperley olarak kısaltılacaktır), (Londra, 1928), s.391.

ketini ileri sürerek Sultanın otoritesini sarsmaları bir hatadır. Makedonya gibi siyasi olarak çok karışık bir yerde tüm bölgenin selameti bakımından Sultanın otoritesinin artmasına yardımcı olmak doğru bir hareket olacaktır.

İkinci Meşrutiyetin 1908 yılında ilan edilmesi ve Abdülhamit'in bir yıl sonra tahttan indirilip Osmanlı devlet yönetimine İttihat ve Terakki Partisi'nin hakim olması, aydınların arzu ettiği Osmanlı Birliği'ni sağlamaya yetmediğinden başka yeni yönetimin attığı yeni adımlar II. Abdülhamit'in pek büyük bir vukufiyet ve basiretle 30 yıl öncesinden gördüğü gibi elde kalan küçülmüş Osmanlı Devletinin dağılmasına neden olmuştu. Ermenilere tanınan bir sürü yeni haklara (bütün Ermeni mahkumların salıverilmesi ve Ermenilere silah taşıma serbestliği verilmesi gibi) rağmen yönetimde bulunan İttihat Ve Terakki Partisi ile Ermeniler'in uzlaşmaları geçici olmuş ve çok geçmeden Ermeniler isyan hareket ve tertiplerine girişmişlerdi. Ermenileri daha sonra kendileri de Müslüman olan Arnavutlar takip etmiş ve bu da Osmanlıcılık fikrine son ölümcül darbeyi vurmuştu. Ermenilere verilen bunca haklara rağmen bundan ne Ermeni toplumu ne de dış güçler tatmin olmuşlardı. İngiltere, Rusya ve Fransa Mayıs 1913 yılında uyguladıkları yoğun baskılar neticesinde Osmanlı Devleti'ne doğuda Ermenilere ıslahat yapma projesini tekrar kabul ettirmişlerdi. Bu yeni proje Ermeniler için önce federasyon sonra da bağımsızlık kapısı açacak hükümler içermekteydi. Ancak az bir zaman sonra patlak veren I. Dünya Savaşı bu feci projenin uygulanmaya konmasını engellemiştir¹³.

II. Lozan'da Ermeni Meselesinin Halli ve Türkiye Ermenilerine Tanınan Hukuki Statü

1918 yılında Mondros Antlaşmasının imzalanmasıyla Osmanlı Devleti fiilen sona ermişti. İtilaf devletlerinin de teşvik ve destekleriyle Osmanlı Devleti içinde asırlarca barış içinde yaşamış ve onun her türlü nimetlerinden faydalanmış olan Ermeni, Rum ve Yahudi gibi azınlık grupları son Türk İmparatorluğu'nun içine düştüğü bu en sıkışık durumdan faydalanma düşüncesi ile ihanetlerini ortaya koymakta gecikmemişlerdi. Ermeniler de savaş öncesi ve savaş esnası dönemlerinde olduğu gibi savaş sonrası dönemde de Türk yurdunu parçalamak için harekete geçmişlerdi.

¹³ Bilgin, 'Türk ve İngiliz Belgelerine Göre', ss.69-70.

İtilaf devletleri 10 Ağustos 1920 tarihinde imzalanan Sevr Antlaşması ile Ermenilere Osmanlı sınırları içerisinde bir devlet kurma hakkı vermişlerdi. Antlaşmanın 88, 89, 90 ve 91'inci maddelerine göre Doğuda Van, Muş, Bitlis ve Erzincan'dan başlayıp Trabzon'a kadar uzanan bölge Ermenilere tahsis edilmişti¹⁴. Ancak, bu projenin uygulanabilir bir yanı yoktu. Bahsi geçen şehirlerin hiçbirinde çoğunluğu oluşturamayan Ermeniler bölgede nasıl devlet kuracaktı. İngiliz belgelerinin de açıkça ortaya koyduğu gibi 'Müslüman nüfusun yoğun olduğu bu bölgelerde Ermenilerin dışardan yardım almaksızın bir devlet kurmaları mümkün değildir.'¹⁵

Ankara Hükümeti'nin Sevr Antlaşmasını tanımaması sebebiyle Ermenilerin kendilerine tahsis edilen yukarıda bahsi geçen yerleri almak için taarruza geçmeleri üzerine Kazım Karabekir Paşa kumandasındaki Türk güçleri ile Ermeni kuvvetleri arasında çetin çatışmalar meydana geldi. Eylül ayının sonunda karşı saldırıya geçen 'Doğu'nun Fatihi' Karabekir Paşa, 1918 yılında Erivan'da kurulmuş olan Ermenistan devletinin ordusunu ağır yenilgiye uğratarak Sarıkamış, Kars ve Gümrü şehirlerini kurtarmıştı. 2 Aralık 1920'de yapılan Gümrü antlaşması ile Ermenistan Misak-ı Millinin doğu sınırlarını tanıdıktan başka Sevr Antlaşmasının da geçersiz olduğunu ilan etmişti¹⁶.

Bu dönemde Ermenilerin Türk Milli güçleri ile çatışmaya girdiği bir diğer cephe ise güney bölgesi idi. Güneyde, Fransızların destek ve kışkırtmaları ile harekete geçen Ermeniler bölge halkının kahramanca mücadelesi neticesinde Fransız askerlerinin yenilmeleri üzerine bölgeyi terk etmişler ve sonuçta imzalanana Ankara antlaşması ile bölge Fransız ve onların işbirlikçileri olan Ermeni işgalinden kurtarılmıştır. Ermenilerin son bir umut durağı ise İtilaf Devletleri ile yeni Türk devletinin son kozlarını paylaşacağı Lozan Barış Konferansı olmuştur. Çeşitli Ermeni temsilci ve partileri İtilaf Devletleri'nin kendilerine söz vermelerine de güvenerek amaçlarını gerçekleştirmek ümit ve emeliyle İsviçre'nin Lozan şehrine akın etmişlerdi¹⁷.

Aharonyan, Alexander Hadisyan, Deredunkyan ve Genel Sekreter Leon Paşalyan'dan oluşan bir delegasyon Ermeni davasını savunmak için Lozan'a

¹⁴ Reha Parla, *Belgelerle Türkiye Cumhuriyeti'nin Uluslar arası Temelleri, Lozan, Montrö: Türkiye'nin Komşularıyla İmzaladığı Başlıca Belgeler* (Lefkoşe, 1985), ss. 314-315.

¹⁵ Foreign Office Report on Armenia and the Caucasus, Eylül 1920, FO 371/4957; Report by Horace Rumbold on Armenian National Home, 16 June 1923, FO 371/9110.

¹⁶ Hamza Eroğlu, *Türk İnkılap Tarihi* (İstanbul, 1982), ss.226-228.

¹⁷ Mustafa Sıtkı Bilgin, 'Soviet-Armenian Collaboration Against Turkey in the Post-Second World War Period, (1945-47)', *Review of Armenian Studies*, C.II, No.5, 2003, ss.28-29.

gitmişti. Bu Heyet Lozan görüşmelerine kaulmak ve Doğu Anadolu'da bir yurt kurmak için İngiliz ve Fransız ve Amerikalıların yardımlarını beklemekteydi. Ayrıca dünyadaki tüm Ermeni örgütleri büyük bir propaganda kampanyası başlatmışlardı. Ancak, her ne kadar adı geçen devletlerin marifetleriyle Konferansın alt komisyonuna gayri resmi olarak katılmayı başarsalar ve İtilaf Devletleri'nin özellikle de İngiltere'nin yardımlarını elde etiyşeler de Türk Heyeti'nin kararlı ve taviz vermez tutumu karşısında Ermenilerin planları bozulmuştur.

Lozan Konferansında azınlıklar konusu ilk defa 12 Aralık 1922 tarihinde İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon'un başkanlığını yaptığı bir görüşmede ele alınmıştı. İngiliz Hükümeti konferans esnasında konuyla ilgili Ermeni Delegelerinin de görüşlerini alarak Konferansta alacağı siyasi tavrı belirlemişti. Aneurin Williams başkanlığındaki İngiliz-Ermeni Komitesi Lozan'daki İngiliz temsilcilerine gönderdikleri yazıda Ermenilerin İtilaf Devletleri için büyük hizmette bulduklarından ve büyük fedakarlıklar yaptıklarından bahsettikten sonra bu devletlerin Ermenilere bağımsız bir yurt sağlamak için birçok vaatlerde bulduklarını belirtmiştir. Aynı yazıda Erivan'daki Ermenistan Cumhuriyetinde 1 milyon Ermeni nüfusundan başka 400 bin kadar Türkiye'den göçen Ermeni mültecilerin bulunduğunu ve İstanbul dahil mevcut TBMM Hükümeti sınırları içersinde 1 milyon gayri-Müslim azınlığın bulunduğunu ve bunların '*yok edilme tehlikesiyle baş başa*' kaldıklarını ifade edilmekteydi¹⁸.

Aynı yazıda, yukarda bahsedilen sebep dolayısıyla Konferansa katılan Avrupa temsilcilerine azınlıkların korunması konusunda büyük sorumlulukların düştüğü belirtilmişti. Bu sebeple gerçek çözümün '*çeşitli etnik ve dini gruplara uygun toprak parçaları verilerek ve bunlara her türlü dini, kültürel ve milli haklarının verilerek ve de Ermenilere bir milli yurt sağlanarak*' mümkün olacağı belirtilmekteydi. Yine aynı yazıda '*Türkiye sınırları içersindeki İstanbul dahil diğer bölgelerdeki Müslüman olmayan azınlıkların haklarının kanunlarla garanti altına alınması gerektiği ve bunun da Milletler Cemiyeti denetiminde yapılması gerektiği*' ifade edilmişti¹⁹.

¹⁸ British Armenian Committee to British Delegation at Lausanne, December 1922, FO 839/12.

¹⁹ Aynı belge.

Bu şartlar altında Lord Curzon 12 Aralık 1922'de yaptığı konuşmada Türkiye'de azınlık haklarının bulunmadığına ve son dört ay içinde 600 bin ile 900 bin arasında bir Hıristiyan nüfusunun Türkiye'den sınır dışı edildiğine vurgu yapmıştı. Curzon, bundan başka, Anadolu'da Ermenilerden başka Rumların ve Nesturilerin ve Yahudi topluluklarının da büyük sıkıntılara maruz kaldıklarını ve bunlardan çoğunun Türkiye'den kapı dışarı edildiklerini ifade etmişti. Konuşmasının orta ve sonlarına doğru Ermeni meselesi üzerine yoğunlaşan Curzon sonunda ağzındaki baklayı çıkararak bütün dünyadaki Ermeni kuruluşlarının kendisine müracaat etmelerine binaen kendisinin ve müttefik ülkelerin Anadolu'da bir Ermeni yurdu '*National Home for the Armenians*' kurulmasının gereğine inandıklarını ifade etmişti²⁰.

İsmet Paşa yaklaşık iki saat süren cevabi konuşmasında tarihte Fatih Sultan Mehmet devrinden bu yana Türklerin azınlıklara ve özellikle de Ermenilere gösterdiği hüsnü niyetlerini ve bunlara verilen geniş hak ve hürriyetleri detaylıca anlattıktan sonra bu toplulukların son yüzyılda özellikle de yabancı güçlerin kışkırtmalarıyla bu hak ve hürriyetleri kötüye kullandıklarından ve Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalanmaya kadar götürdüklerinden sitayişle bahsederek konuşmasına devam etmişti. İsmet Paşa konuşmasının sonunda ise azınlık sorunu konusunda Türkiye'nin çok hassas davranacağını ve bu konuyu dış güçlerin istismar etmesine asla fırsat tanımayacağını belirttiikten sonra azınlık sorununun mübadele yolu ile halledilmesi gerektiğini açıklamıştı. Bu ifadeleri Amerikan dışişlerine rapor eden ve aynı zamanda da İstanbul'daki Amerikan Yüksek Komiseri olan Amiral Bristol yaptığı yorumda '*Tarihin İsmet Paşa'nın yaptığı yorumları şüpheye mahal vermeyecek bir şekilde doğruladığını*' beyan etmekten kaçınmamıştı²¹.

İsmet Paşa'nın konuşmasından sonra söz alan Curzon, Paşa'nın sadece tarihi olaylara değinerek mevcut durumla ilgili hiçbir şeye değinmediğini belirttiikten sonra Türklere çok faydaları dokunmuş olan Ermenilerin suçlanmalarının mantığını anlayamadığını ifade etmişti. Curzon, daha sonra, İsmet Paşa'nın ifadelerinden anlaşıldığı üzere Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'nin

²⁰ Mark L Bristol to the Secretary of State to Washington, 22 Aralık 1922, Belge no. 867.00/1609; Seha L Meray, *Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar-Belgeler*, (İstanbul: Yapı Kredi Yay., 1993), ss.181-185.

²¹ Mark L Bristol to the Secretary of State to Washington, 22 Aralık 1922, Belge no. 867.00/1609; Meray, *Lozan Barış Konferansı*, ss.185-200.

azınlık hakları konusunda garantör olarak devreye girmesini istememesine ve bu kuruluşun önemini anlamamasına hayret ettiğini ve azınlık haklarıyla ilgili konuda hiçbir şeyden bahsedilmemesinin kendisini hayal kırıklığına uğrattığını ve eğer konferansın mevcut tutanaklarının açıklanması halinde konferansı dikkatle izleyen dünya kamuoyunda çok büyük tepkilere sebep olacağını belirterek Türk Heyetine karşı olan tavrını sertleştirmeye başlamıştır²².

Ertesi günü tekrar başlayan görüşmelerde söz alan İsmet Paşa azınlıkların ve özellikle de Yunanlıların Batı Anadolu'dan çekilirken bölgeyi feci bir şekilde yakıp yıkarak Türkleri mağdur etmelerine atıfta bulunduktan sonra Anadolu'daki Rum azınlıkların mübadele yolu ile halinin en doğru yol olduğunu ifade etti. Ayrıca, Ermenilerin isterlerse yerlerinde kalabileceklerinden ancak dışardan gelecek Ermeni mültecilere izin verilmesi ya da Türkiye sınırları içersinde mevcut Ermenilere özel bir bölge tahsis edilmesi durumunun Türkiye'nin bağımsızlık ilkesiyle asla bağdaşmayacağını ve dolayısıyla da kabul edilemez olduğunu belirtmiştir. İsmet Paşa, ayrıca, azınlıklara Avrupa tanınmış hak ve hukukun aynen tanınacağını ancak bunun dışında herhangi bir taviz verilemeyeceğini ve azınlıkların askerlikten muaf tutulamayacağını izah etmiştir²³.

İsmet Paşa'nın konuşmasına karşılık veren Curzon'un tavrını Amiral Bristol şu şekilde rapor etmekteydi:²⁴

Lord Curzon, İsmet Paşa'ya çok sert bir cevap vermeye niyetlenmişti. Şüphesiz ki Curzon'un cevabında tehditler vardı ve işi Konferansı dağıtmaya kadar götürmeyi ima etmekteydi. Ancak, Curzon'dan aldığım izlenim şu idi ki sanki karşısındaki aksi bir çocuğa ceza verecek bir öğretmen tavrını takınmakta idi. Ancak, bu arada İsmet Paşa ve yanındaki Türk Delegelerine bakım sanki Konferansın dağılmasını hiç de umursamaz bir görünüm vermekte idiler. Ayrıca Curzon'un bu şekilde sert tavrı anladığım kadar iç politikaya yönelik bir siyasetti. Bu aynı zamanda diplomatik bir oyundu ve dünya kamuoyunu Türkiye'ye karşı kışkırtmayı hedeflemekteydi. Böylece eğer Türk heyeti diğer konularda İngilizlere taviz vermezlerse ve bunun sonucunda konferans dağılırsa dünya kamuoyunun çok hassas olduğu azınlık hakları konu-

²² Meray, *Lozan Barış Konferansı*, ss.200-201.

²³ Meray, *Lozan Barış Konferansı*, ss.210-213.

²⁴ Mark L Bristol to the Secretary of State to Washington, (13 Aralık Tartışmalarının Özeti), 22 Aralık 1922, Belge no. 867.00/1609.

sunda anlaşma sağlanamadığı için konferans dağıldı propagandası yapılacağı ve Curzon da bu diplomatik oyunun meyvelerini toplayacaktı.

Amiral Bristol, Curzon'un bu taktiğine karşı İsmet Paşa'ya ılımlı bir yol izleme ve konuşma yapma taktiğinin verildiğini raporunda ifade etmektedir.

Azınlık hakları ile ilgili olarak 14 Aralık 1922'de yapılan üçüncü oturumda ilk olarak söz alan İsmet Paşa, Lord Curzon'un Ermeniler ile ilgili bazı hakikatleri yanlış aktirdiğini ifade ederek o dönemki Avrupa kaynaklarından örnekler vererek tarihte Türk ülkesi sınırları içersinde en fazla 1,5 milyon Ermeni'nin bulunduğunu ve bu sayının hiçbir zaman 3 milyonu bulmadığını belirtmişti. Ayrıca, güneyden kaçan Ermenilerin Fransız askerleri çekildikten sonra Ermeni örgütlerinin zorlamasıyla göç ettiklerini ve Türklerin kalmaları için yaptığı teşebbüslerin sonuçsuz kaldığını ifade etmişti. Bununla beraber, İsmet Paşa, '*Lord Curzon'un dilediği gibi ve onun verdiği örneğe uyarak geçmiş bir yana bırakmak istemektedir; çünkü İsmet Paşa da ileriye yürümek ve barışa erişmek arzusundadır.*' diyerek Curzon'a ılımlı sinyaller vermişti²⁵.

İsmet Paşa konuşmasında, tekrar Türkiye'nin Ermenilere verilecek bir toprağı olmadığını belirttirse de daha önce takındığı yumuşak uslubu sürdürmeyi tercih emiştir. Amiral Bristol raporunda İsmet Paşa'nın gittikçe artarak devam eden ılımlı tavrını şu şekilde açıklamaktaydı:²⁶

İsmet Paşa'nın en önemli açıklaması barış sağlandıktan sonra Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne katılma niyetinde olduğunu açıklaması idi. İsmet Paşa konuşmasında Lord Curzon'un ele aldığı konulara temas etmiş ve bu konulara karşı oldukça uzlaşmacı bir tavır sergilemişti. Ancak durum böyle olmasına rağmen İsmet Paşa ve Türk Heyeti azınlık hakları konusunda daha önce takip ettikleri tutumda hiçbir değişiklik yapmamışlardı (ancak kullandıkları üslup yumuşamıştı). Curzon ise cevabi konuşmasında Türk Heyetinin tavrını değiştirmesinden ve özellikle de Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne katılmayı düşünmesinden dolayı İsmet Paşa'yı tebrik etmişti.

²⁵ Meray, *Lozan Barış Konferansı*, ss.220-221.

²⁶ Mark L Bristol to the Secretary of State to Washington, (14 Aralık Tartışmalarının Özeti), 22 Aralık 1922, Belge no. 867.00/1609.

Türk Heyeti'nin yukarıda bahsedildiği üzere ılımlı bir tavır göstermesini fırsat bilen İngiliz Heyeti temsilcilerinden Sir Horace Rumbold 6 Ocak 1923'te görüşmelerin devam ettiği bir alt komisyon toplantısında açıkça Türk devleti sınırları içinde Ermenilere toprak verilmesini talep etmekten çekinmemişti. Rumbold ' *bu sorun, büyük savaşın sonuçlarından biri olarak, Ermeni soyundan halkların, diledikleri gibi, Küçük Asya'nın bir köşesinde yerleşebilmelerinin sağlanması olacağını uzun süre ummuş olan İngiliz kamu oyunun büyük bir bölümünü ilgilendirmektedir...* ' gibi ifadeler sarf ederek bu konuda çok ciddi olduğunu ortaya koymaya çalışmıştı. Rumbold ayrıca Ermeniler için yaptığı taleplerin benzerini Süryani-Keldaniler için de istemekten çekinmemişti²⁷.

Türk temsil heyetinden Rıza Nur bu konuşmalardan sonra ve bazı azınlık temsilcilerinin komisyona iştirak edeceklerini öğrendikten sonra Fransız temsilcisinin yerine söz isteyerek şu cevabı vermişti: ' *Müttefik devletlerin bu çeşit konuşmaları ancak Ermenileri kıskırtmaya yarayacaktır ve mevcut ortada bulunan sorunlardan da bu devletler sorumludur* ' diyerek komisyonu terk etmiş ve batılı diplomatların alışık olmadığı bu durum onlar üzerinde bir şok etkisi yapmıştı. İsmet Paşa'nın giderek yumuşak bir tavır almasıyla inisiyatif kaybeden Türk Heyeti Rıza Nur'un bu kesin ve kararlı tavrıyla tekrar ağırlıklı bir konuma gelmişti. Zira, bundan sonra gerek İngiliz ve gerekse de Amerikan, Fransız ve diğer temsilciler Türk Heyeti'nin ciddiyetini ancak Rıza Nur'un protestosuyla kavrayabilmişler ve bundan sonra bu konuda ısrarcı olmaktan vaz geçmişlerdi²⁸. Böylece, bu konu Lozan antlaşmasının hazırlık metnine bile alınmadan Konferansın gündeminden düşürülmüş oldu.

9 Ocak 1923'te yapılan ve son kez Ermeni yurdu meselesinin tartışıldığı üst Komisyon toplantısında İsmet Paşa, diğer devlet üyelerinin uzlaşma belirtileri göstermelerine teşekkür ettikten sonra Avrupa devletlerinin azınlıklarla ilgili tatbik ettikleri hükümleri Türk Hükümetinin mahalli ihtiyaçları da göz önüne alarak kabul edeceğini belirtmiştir. İsmet Paşa, birçok noktanın çözüldüğünü ifade ettikten sonra iki temel konunun anlaşmazlık konusu teşkil ettiğini söyledi. Bu iki konudan birisi Müslüman olmayan azınlıkların asker-

²⁷ American Mission, Lausanne to Secretary of State, Washington DC, 6 January 1923, (Sixteenth meeting sub-commission on minorities) Belge no. 86700/1602; Meray, *Lozan Barış Konferansı*, ss.278-279.

²⁸ American Mission, Lausanne to Secretary of State, Washington DC, 6 January 1923, (Sixteenth meeting sub-commission on minorities) Belge no. 86700/1602.

lik hizmetinden muaf tutulması iken bir diğeri de genel af konusu idi. İsmet Paşa Horace Rumbold'un bahsettiği konulara temas ederek Türk Hükümeti'nin hiçbir azınlık için özel bir yurt ve statü uygulamayacağını ve böyle bir durumun ancak Türkiye'nin parçalanması için kullanılacağını ifade etmişti. Türk Hükümeti azınlıklar konusunda aşağıda belirtilen maddeleri kabul ettiğini beyan etmişti:²⁹

Türk Temsilci Heyeti Müslüman olmayan azınlıkların, Müslümanlara tanınmış yurttaşlık haklarıyla siyasal haklardan yararlanmalarını, Türkiye'de oturan herkesin kanun önünde, din ayrımı gözetilmeksizin, eşit olmasını, bütün Türk yurttaşları için, özel ya da ticaret ilişkilerinde olduğu gibi, din, basın konularında ve açık toplantılarda istedikleri dilleri serbestçe kullanmalarını garanti etmeği kabul etmektedir. Türkçeden başka bir dil kullanan Türk uyrukları mahkemeler önünde kendi dillerini sözlü olarak kullanabilmeleri bakımından, uygun düşen kolaylıklardan yararlanacaktır. Hayır işleri ve din kurumlarıyla sosyal kurumlar, okullar ve öteki eğitim ve öğretim kurumları bakımından, Müslüman olmayan azınlıklar, bütün Türk yurttaşlarıyla aynı haklara sahip olacaklar

Böylece Ermeni sorunu azınlık hakları konusu çerçevesi içinde, ayrıca 'Ermeni Hakları' diye bir özel azınlık ismi zikredilmeden Lozan Konferansında halledilmiş oldu.

İsmet Paşa'nın dile getirdiği anlaşmazlık konusu olan iki nokta daha sonra yapılan görüşmeler sonucunda çözüme bağlanmıştı. Yapılan görüşmeler neticesinde, İtilaf Devletleri temsilcileri azınlıklar için istenen askerlik muafiyeti şartından, genel affın genişletilmesi karşılığında vazgeçecekti. Fakat, yarısı yurtdışında bulunan 150 Türk bu af kapsamının dışında tutulacaktı. Amerikan raporunun verdiği bilgiye göre, alt komisyon başkanı olan ve İtalyan delegesi olan Montogna'ya göre, Curzon, '*Yakın Doğu'da İngilizlere yardımı olan tüm Müslim, gayri Müslim şahısların genel aften faydalanmasını istemekte ve bunda ısrar etmekteydi*'. Montagna Curzon'un bu durumunu '*keyfi, bencil ve talihsizlik*' olarak ifade etmişti³⁰.

Lozan'da azınlıklara sağlanan haklar çerçevesinde yeni bir hukuki statüye kavuşan Türk Ermenileri 1927 yılına kadar Patriklerini seçememişlerdi.

²⁹ Meray, *Lozan Barış Konferansı*, ss.300-301.

³⁰ American Mission, Lausanne, to Secretary of State, Washington DC, (Strictly Confidential), 9 January 1923, belge no.86700/1602.

Muşlu I. Mesrob 80'inci Patrik olarak Ermeni Kilisesinin başına geçti. Ancak yeni Patriğin Osmanlı'da olduğu gibi geniş idari ve siyasi yetkileri yoktu. Lozan antlaşması gereğince sadece Türk Ermeni Cemaatinin dini işlerinden sorumlu idi. 1926 yılında yeni medeni kanun kabul edilince evlilik ve miras işleriyle ilgili Lozan'da tespit edilmiş olan bazı azınlık hakları yeni kabul edilen hukukla değiştirilmiş oldu. Böylece, I. Cihan Harbi neticesinde bozulan Türk-Ermeni ilişkileri yeni düzenlemeler sonucunda normalleşme sürecine girmiş oldu.

SONUÇ

Mevcut incelemeden de anlaşıldığı gibi azınlık hakları konusu Türkiye'nin Lozan'da karşılaştığı en zor ve hayati konulardan bir olmuştur. Zira, konferansa katılan her dört büyük devlet, azınlık hakları çerçevesinde Türkiye'nin doğu veya güney bölgesinde bir Ermeni yurdu kurulması amacıyla hareket etmekteydi. Hatta Curzon konferansın toplanmasının en temel amaçlarından birinin de bu sorunun halledilmesi olduğunu konuşmasında açıklamaktan çekinmemişti. Bu çerçevede özellikle İngiltere, Fransa ve ABD konferansta bir takım ruhu içerisinde birlikte hareket etmeye karar vermişlerdi³¹.

Konferans süresince, özellikle İngiliz ve Fransızlar ekonomik ve siyasi hak ve menfaat elde etmek peşinde koşarken Amerikalılar ise, daha çok mülteci sorunları, azınlık hakları gibi insani meselelerle ilgili olduklarını ifade etmişlerdi. Türkiye konferanstan önceki dönemde Amerikalılar ile dirsek temasına geçip diğer devletlere karşı ikili işbirliği yapmayı düşündüyse de konferans sırasında Amerikalıların azınlık hakları üzerinde çok fazla durmaları, misyonerlerin ve Amerikan basınının yaptığı Türk aleyhtarı propagandalar Türkler ile Amerikalılar arasında oluşmuş olan güveni sarsmaya yetmişti.

Genelde İngiltere, Amerika ve bunların müttefiki devletler arasında Türkiye'ye karşı izlenecek stratejide anlaşmaya varılmış ise de takip edilecek taktik konusunda farklılıklar mevcuttu. Tüm müttefiklerin ortak görüşü birlikte hareket edip Türkiye'ye azınlıklar, kapitülasyonlar, boğazlar ve diğer konular hakkında isteklerini kabul ettirmektir. Özellikle Lord Curzon, İngil-

³¹ Mark L Bristol to the Secretary of State to Washington, 22 Aralık 1922, Belge no. 867.00/1609.

tere'nin İstanbul ve Çanakkale çevresinde Türkiye'ye karşı manevra yapacak yeterli askeri gücü olmadığı halde ve yeni askeri birliklerin gönderilmesine İngiliz kamuoyunun şiddetle karşı çıkmasına rağmen, Türk heyetine karşı blöf yapmak suretiyle kaba güce dayanan bir diplomasi takip etmeyi planlamaktaydı. Buna karşılık Amiral Bristol ise, Türkler'e karşı yumuşak ve sabırlı bir yol takip edilmesinden yana idi ve kaba güce dayanan diplomasinin ancak Türkleri daha çok uzlaşmazlığa iteceğini, zira, '*Türklerin haklarını almak için yeni bir savaşa hazır olduklarını buna karşılık İngiltere'nin böyle bir hazırlığı olmadığını*'³² belirtmekteydi.

Türk diplomasisini incelediğimizde, yukarıda bahsi geçen devletlere karşı tek başına diplomatik mücadele veren Türk Temsilci Heyeti başlangıçta kararlı bir tutum takınarak İtilaf Devletleri temsilcilerinin hucüm ve baskılarını yavaşlatmak istemiştir. Ancak, Lord Curzon'un sert karşılık vermesi heyet başkanı olan İsmet Paşa'yı yumuşatmış ve bu uzlaşmacı tavır karşı devletlerin tekrar toparlanmalarına sebep olarak insiyatüfin hasım tarafa geçmesine sebep olmuştur. Bunun üzerine Türk Heyetindeki ikinci isim olan Dr. Rıza Nur'un İtilaf Devletleri temsilcilerini çok sert biçimde suçlayarak toplantıyı protesto ederek terk etmesi bu temsilciler üzerinde şok etkisi yapmıştı. Rıza Nur'un bu hareketi azınlıklar konusundaki tartışmalarda bir dönüm noktası olmuştur. Zira, bu sayede Türk Heyeti'nin ciddiyet ve kararlılığını anlayan hasım tarafın temsilcileri bundan sonra tekrar konuyu gündeme getirmeye cesaret edememişler ve neticede bu mesele Türk diplomasisinin zaferiyle sonuçlanmıştır.

Mevcut mesele ile ilgili İsmet Paşa'nın Türk diplomasisine yaptığı temel katkı, Milletler Cemiyeti'ni, İngilizlerin bunca ısrar ve baskısına rağmen, azınlık hakları konusunda denetleyici olarak Türkiye'nin içişlerine karıştırmaması olmuştur. Ancak, İsmet Paşa aynı başarıyı Musul-Kerkük meselesi konusunda sağlayamamıştır. Bu durumdan iyi bir ders çıkaran Lord Curzon Musul meselesinin Milletler Cemiyetine havale edilmesini sağlayarak sorunun İngiltere lehine çözülmesini sağlamıştı. İngiliz belgelerinin hiçbir şüpheye mahal bırakmadan ortaya koyduğu, '*Müttefiklerin şu anki durumda en çok zorlandıkları konu Ermeni Yurdu konusunu Türklere kabul ettirmektir. Zira, Müttefiklerin Türkiye'yi buna zorlayacak fiziki güçleri yoktur ve bu*

³² Mark L Bristol to the Secretary of State to Washington, 22 Aralık 1922, Belge no. 867.00/1609.

amacın ancak Milletler Cemiyeti vasıtasıyla gerçekleştirilme imkanı vardır,³³ gibi İngiltere'nin Türkiye'ye isteklerini empoze edeceği tek vasıta Milletler Cemiyeti idi. Zira, İngiltere, alternatif bir metot olan askeri çözüm imkanından yoksundu. Bölgedeki mevcut İngiliz askeri gücü muhtemel bir savaş yeterli değildi. İngiltere, her ne kadar zamanın büyük devletlerinden biri idiyse de yeni bir savaşı göze almaya ne İngiliz kamuoyu ve ne de sivil ve askeri otoriteleri istekli değillerdi.

³³ Minutes of the Fourth Meeting of Foreign Ministers at the Quai d'Orsay, (Confidential), 24 March 1922, FO 371/7858

